

भारतातील विवाहाचे बदलते स्वरूप आणि सद्यकालीन परीवर्तन: एक समाजशास्त्रीय चिकित्सा

भावसार तन्मय प्रभाकर*

संशोधक विद्यार्थी

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ,
छत्रपती संभाजीनगर.

डॉ.कावळे बंडु नानाभाऊ**

प्राध्यापक व समाजशास्त्र विभागप्रमुख

इंद्रराज कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय
ता.सिल्लोड, छत्रपती संभाजीनगर

गोषवारा :-

आपल्या देशामध्ये कुटुंब नियोजनाचा आग्रह, बदलती सामाजिक परिस्थिती आणि शिक्षणाचे वाढते प्रमाण यामुळे विवाह संस्थेवर खूप सखोल परिणाम झालेला आहे. विवाहाच्या संबंधात ग्रामीण भागातली परिस्थिती आणि शहरातील परिस्थिती यामध्ये अनेक प्रकारच्या विसंगती दिसायला लागल्या आहेत. विवाहासंबंधीच्या कल्पना आणि विवाहाच्या पध्दती यामध्ये सुध्दा अनेक बदल झालेले आहेत. ग्रामीण भागात अजूनही काही प्रमाणात बालविवाहाची प्रथा आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात या अनुषंगाने येणा-या सर्व मुद्द्यांचा चिकित्सकपणे अभ्यास करण्यात आलेला आहे.

महत्वाचे शब्द :-

कुटुंब नियोजन, विवाह संस्था, बालविवाह, चिकित्सा.

प्रस्तावना:-

ढोबळमानाने व्यक्तीच्या कायमस्वरूपाच्या गरजा पूर्ण करणा-या यंत्रणेला 'सामाजिक संस्था' असे म्हणतात. भारतीय समाजव्यवस्थेत सात विश्वव्यापी सामाजिक संस्था आढळतात. जसे की, कुटुंब, अर्थ, राज्य, स्तरीकरण, शिक्षण, धर्म आणि विवाह संस्था होय. प्रत्येक सामाजिक संस्थेचा मुळ उद्देश्य, अवैध, गैर व अनैतिक मार्गाला आळा घालून समाज संमत मार्गाने मुलभूत व प्राथमिक गरजा पूर्ण करणे होय. विवाह संस्था इतर अनेक सामाजिक संस्थासारखीच व्यक्तीच्या प्राथमिक व मुलभूत गरजा पूर्ण करून व्यक्तीच्या स्वैर वर्तनावर नियंत्रण ठेवते. विशेषतः कामवासनेवर नियंत्रण ठेवून निरोगी शारीरिक संबंध ठेवण्यावर विवाह संस्था भर देते. कारण मर्यादित व सुदृढ शारीरिक संबंध ठेवणे हे समाजाच्या स्वास्थासाठी, सातत्यासाठी व कल्याणासाठी हितकारक ठरत असते. थोडक्यात समाजमान्य मार्गाने स्त्री पुरुषांच्या कामवासनांची पूर्ती करून त्यांना नियंत्रित करण्यासाठी व स्थिरत्व

देण्यासाठी अस्तित्वात असलेल्या नियमांचा समुच्चय म्हणजे 'विवाह संस्था' होय.' दुस-या महायुद्धानंतर आधुनिक युरोपीय व अमेरिकन समाजातील विवाहसंस्थे मध्ये क्रांतिकारी बदल घडून येऊ लागले.जगभराच्या पारंपारिक समाजातील विवाहसंस्था आधुनिकतेच्या दबावामुळे कोणत्या दिशेने जाण्याची शक्यता आहे ,याचे आकलन होण्याच्या दृष्टिने आधुनिक समाजातील विवाहसंस्थेचे आजचे स्वरूप समजावून घेणे अगत्याचे आहे.

एकोणीसाव्या शतकात औद्योगिक क्रांतीच्या परिणामी झपाट्याने घडून आलेले औद्योगिकरण, उदारमतवादी, व्यक्तिनिष्ठ व समतावादी सामाजिक विचारसरणी तसेच लोकशाहीवादी राजकीय विचार प्रणाली यांच्या प्रभावामुळे युरोपीय समाजव्यवस्थेला आधुनिक स्वरूप प्राप्त झाले. कारखाना उत्पादन व्यवस्था ,नागरीकरण,वाढती भौगालिक आणि सामाजिक चलनशीलता या सामाजिक पर्यावरणात सरंजामशाहीव्यवस्थेतील प्रस्थापित विस्तारित कुटुंबास तडे जाऊन त्या जागी पती पत्नी, पत्नी आणि फक्त अविवाहित मुले असा मर्यादित आकार असलेली प्रारंभिक वा केंद्रस्थ कुटुंबव्यवस्था अस्तित्वात आली व त्यास अनुकूल अशी विवाहसंस्था आकारास आली.²

संशोधन पध्दतीशास्त्र:-

उद्दिष्ट्य:-

1. विवाह या संकल्पनेचे अध्ययन करणे.
2. विवाह संस्थेमधील सद्यकालीन परिवर्तनाचे अध्ययन करणे.
3. विवाह संस्थेसमोरील आव्हानांची चिकित्सा करणे.

संशोधन साहित्याचा आढावा:-

प्रस्तुत साहित्य सर्वक्षणात ज्या काही अभ्यासकांनी या विषयावरील संशोधन वा ग्रंथ प्रकाशित केलेले आहेत.

त्या उपलब्ध साहित्याचा आढावा पुढीलप्रमाणे घेण्यात आलेला आहे.

1. एम.एन.श्रीनिवास यांनी त्यांच्या 'Social Change in Modern India' या ग्रंथात विवाह पध्दती बदल "भारतीय सामाजिक मानसिकता बदलत चाललेली आहे". असा निष्कर्ष नोंदविला आहे. त्यामध्ये ते म्हणतात की, 'सामाजिक गतिशीलते अंतर्गत संस्कृती व विवाहाच्या पध्दतीत बदल होत आहेत.' त्यात त्यांनी आधुनिकीकरण, माहिती तंत्रज्ञान इ उदापोह केलेला आहे.³ प्रस्तुत निष्कर्ष हे शोधनिबंधाच्या दृष्टिने व विषयाच्या अनुषंगाने उपयुक्त आहे. म्हणून संशोधकाने या साहित्याचा उपयोग केला आहे.
2. चित्रा बॅनर्जी देविकाराणी यांनी त्यांच्या "Arrange Marriage Stories" या ग्रंथात भारतीय समाजाची स्टीओरोटाईप मानसिकता स्पष्ट केलेली आहे.⁴ प्रस्तुत निष्कर्ष हे शोधनिबंधाच्या दृष्टिने व विषयाच्या अनुषंगाने उपयुक्त आहे. म्हणून संशोधकाने या साहित्याचा उपयोग केला आहे. भारतातील विवाह एक सामाजिक संस्था म्हणून विविध विद्वानांनी वेगवेगळ्या सैध्दांतिक चौकटीद्वारे अभ्यासला आहे. भारतात विवाहाबाबत जोडीदार निवड, वृत्तीचा अभ्यास लग्नाचे वय, घटस्फोटाची धारणा, आंतरजातीय, आंतरधार्मिक विवाह इत्यादी विषयांवर विविध अभ्यास केले गेले आहे. कन्नन (1975), कपाडिया (1972), केटी मर्चंट (1935) यांनी विवाहाच्या वयाशी संबंधित पैलूंचा अभ्यास केला आहे. कुमारी प्रतिमा, (1988), राव आणि राव (1982), रमनम्मा (1979) यांनी विवाहाच्या विविध पैलूंबद्दलच्या दृष्टिकोनाचा अभ्यास केला आहे. जे.एन.चौधरी (1977), वाय.बी.दामले (1964-65), फोन्सेका (1962) आणि इतरांनी विवाहाच्या घटस्फोटाशी संबंधित पैलूंचा अभ्यास केला आहे. शाह ए.एम. (1998), उषा बंबावाले (1982), अन्सारी आणि अंजुम (2014) यांनी आंतरजातीय, आंतरधार्मिक विवाहाच्या विषयांवर काही अभ्यास केले आहेत.⁵

जागतिकीकरणाच्या संदर्भात अलीकडे विवाहाच्या विविध पैलूंवर अभ्यास वाढत आहेत. जागतिकीकरणानंतर भारतात विवाहाच्या संस्थेच्या प्रत्येक पैलूमध्ये विविध बदल झाले आहेत आणि नवीन विचारप्रवाह दिसून येत आहेत. आंतरराष्ट्रीय स्थलांतर आणि विवाह, सन्मान हत्या, विवाहाच्या संकल्पनामध्ये बदल, जोडीदार निवड प्रक्रियेत बदल, बदलत्या संदर्भात नाते संबंधांना पाठिंबा आणि तंत्रज्ञानाची भूमिका हे विवाहाच्या समाजशास्त्रातील अभ्यासाचे काही आधुनिक विषय आहेत.

तथ्य संकलन :-

प्रस्तुत शोधनिबंध हा पूर्णपणे द्वितीयक स्रोतांवर आधारित आहे. यामध्ये प्रामुख्याने प्रस्तुत विषयाशी संबंधित ग्रंथ, मासिके, वर्तमानपत्रे, शासकीय अहवाल, वर्तमानपत्रे, विविध संशोधन पेपर, यांचा उपयोग करण्यात आला आहे.

संशोधन आराखडा :-

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन आराखड्याची निवड करण्यात आली आहे.⁶

संकल्पनात्मक मांडणी:-

एक सामाजिक संस्था म्हणून विवाह :-

विवाह ही एक अशी संस्था आहे ज्याचा इतिहास खूप जुना आहे. एडवर्ड वेस्टरमार्क सारख्या समाजशास्त्रज्ञाचे 'The History of Human Marriage' (1891) आणि व्ही.के. राजवाडे सारख्या इतिहासकारांचे 'द हिस्ट्री ऑफ मॅरेज इन इंडिया' (1976) हे ग्रंथ सामाजिक संस्था म्हणून विवाहाचा इतिहास नोंदवण्याचे काही प्रयत्न आहेत. भारतात विवाह हा व्यक्तीच्या जीवनात एक महत्त्वाचा संस्कार आहे.

विवाह संस्थेमधील सद्यकालीन परिवर्तन:-

1. **करार विवाह आणि आंतरजातीय विवाह:-**
प्रत्येक समाजात विवाह संस्थेच्या माध्यमातून स्त्री-पुरुषांच्या लैंगिक-वर्तनाचे निर्देशन, निर्धारण व नियमन होत आलेले आहे. पण प्रत्येक समाजाच्या रुढी, श्रद्धा, मूल्ये व नियमने सारखी असत नाहीत. कारण ती कालानुरूप काहीशी सातत्याने बदलत असल्याचे दिसते. परिणामी कालानुरूप समाजात असणारे विवाहाचे स्वरूप, जोडीदार निवडीचे निकष व विवाहाच्या पध्दती या बदलत असल्याचे जाणवते. त्याचाच एक परिणाम म्हणून प्राचीन काळी अस्तित्वात असलेल्या एकविवाह, बहुविवाह

पध्दतीमध्ये कमालीचे परिवर्तन झाल्याचे आढळते. वधू संपादन करण्याच्या पध्दती म्हणून क्रय विवाह पध्दती, सेवाविवाह, आणि विनिमय पध्दती या समाजात खोलवर रुजलेल्या होत्या पण काळानुरूप त्यांच्यातही सरंचनात्मक व प्रकार्यात्मक अशा दोन्हीही स्वरूपाचे बदल झाल्याचे जाणवते. म्हणून आज कंत्राट विवाह पध्दती व आंतरजातीय विवाह पध्दती अधिक प्रचलीत होत असल्याचे आढळते. सद्यकालीन समाजव्यवस्थेत अस्तित्वात असणारा व प्रचलित असणारा एकविवाह प्रकार म्हणजे कंत्राट विवाह पध्दती हा होय. 'कंत्राट' या शब्दाच्या उच्चारारुन एक बाब लक्षात येते की, या विवाहात 'काळ किंवा वेळ' ही निश्चित व महत्त्वपूर्ण मानून या विवाहाला पाहिले जाते. कंत्राट किंवा करार विवाहान्वये एक स्त्री आणि एक पुरुष विवाह बंधनात एकमेकांशी ठरावीक काळापर्यंत बांधला जाऊन संसार करित असल्याचे आढळते. हा विवाह प्रकारच मर्यादित प्रमाणात भारतीय समाजव्यवस्थेत रुजल्याचे व असल्याचे पाहावयास मिळते.

2. **आंतरजातीय विवाह:-** आंतरजातीय विवाह म्हणजे ज्या विवाह प्रकारात दोन वेगवेगळ्या जातीमधील स्त्री अगर पुरुष विवाह बंधनाने बांधले जातात तेव्हा त्यांच्या विवाहाला आंतरजातीय विवाह असे म्हणतात. भारतीय समाजव्यवस्थेत उच्चवर्णीय स्त्रीचे कनिष्ठ जातीतील पुरुषांशी विवाहबध्द होण्याचे प्रमाण हे अधिक असून, इतर प्रकार तुलनेने कमी असल्याचे आढळते. थोडक्यात करार विवाह असो अथवा आंतर जातीय विवाह असो या दोन्ही विवाह प्रकारात स्त्री आणि पुरुष हे दोघेही एकत्रित येऊन कोटुंबिक जबाबदारी सामोपचाराने सांभाळत जीवन निर्वाह करित असल्याचे आढळते. इ.स. 1872 मधील विशेष विवाह कायद्याने कोणत्याही स्त्री-पुरुषाला आपल्या जाती बाहेरील व्यक्तीशी विवाह करण्याचे पुरेसे संरक्षण देण्यात आले, तर इ.स.1949 च्या हिंदु विवाह सुधारित कायद्यान्वये कोणत्याही स्त्री व पुरुषाचे विवाह जात, धर्म व उपजातीच्या आधारे रद्दबादल वा अवैध ठरवता येणार नाही.⁸

3. **लिव्ह इन रिलेशनशिप :-** भारतातील महानगरांमध्ये वाढत्या प्रमाणात लोकप्रिय होत असलेल्या नात्यांचा आणखी एक प्रकार म्हणजे लिव्ह इन

रिलेशनशिप. या नात्यांचा अर्थ एकत्र राहणे आणि लग्नाशिवाय लैंगिक संबंध प्रस्थापित करणे असा होतो. याला व्यापक स्तरावर सामाजिक मान्यता नसली तरी आता मोठ्या संख्येने लोक त्याबद्दल उघडपणे बोल आहेत. प्राचीन भारतातील "मैत्री करार" आणि 'गंधर्व विवाह' सारख्या प्रथा या सारख्याच मानल्या जाऊ शकतात. लग्नाला एक पर्याय म्हणून हा एक पर्याय मोठ्या प्रमाणावर पाहिला जातो. 2005 च्या घरगुती हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण कायदा "विवाहाच्या स्वरूपातील नातेसंबंध " ओळखतो आणि महिला जोडीदारांना घरगुती हिंसाचारापासून संरक्षण देतो. असे भागीदार कायदांतर्गत आर्थिक आणि इतर सवलतींचा दावा करू शकतात. सर्वोच्च न्यायालयाने अलीकडेच एक निकाल दिला आहे, ज्यामध्ये जर एखादा पुरुष आणि स्त्री दिर्घकाळ पती-पत्नी सारखे राहिले आणि त्यांना मुले झाली तर न्यायपालिका असे गृहीत धरेल की ते दोघे विवाहीत आहेत. अशा नात्यातून जन्मलेली मुले कायदेशीर आहेत.⁹

4. **समलिंगी विवाह :-** भारतात समलिंगी विवाह कायदेशीर नाहीत, तरीही आपण पाहतो की अनेक समलिंगी पुरुष आणि स्त्रिया आता स्थिर संबंधामध्ये राहतात. असे संबंध परस्पर विश्वास आणि मैत्रीवर आधारित असतात.¹⁰

5. **इंटरनेट वेबसाईट द्वारे मॅचमेकींग :-** 'सर्फींग फॉर स्पाउसेस मॅरेज वेबसाईटस' अँड द न्यू इंडियन मॅरेज' या अभ्यासात, रविंदर कौर(2013) यांनी निरीक्षण केले आहे की, मॅच मेकिंगसाठी इंटरनेटचा वापर वाढत आहे. कारण ते वधू आणि वरांना शोधण्यासाठी 'क्षितीज' विस्तारते. ते असेही म्हणतात की, इंटरनेट 'आधुनिकतेचा' एक पैलू आहे, ही आधुनिकता जात, वर्ग, धर्म आणि प्रदेश या पारंपारिक निकषावर विवाह जोडीदार शोधण्याचा समावेश करत नाही.¹¹

विवाह संस्थे समोरील आव्हाने :-

1) **प्रजनन दरात घट:-** गेल्या 70 वर्षात जगाचा प्रजनन दर 50 टक्क्यांनी घसरला आहे. याचे कारण विवाहित जोडप्यांच्या संख्येत सातत्याने घट होत आहे. स्वातंत्र्य आणि आधुनिकतेच्या नावाखाली आलेल्या 'सहजीवन क्रांतीने' समाजव्यवस्थेवर नकारात्मक परिणाम करून तरुण पिढीला जीवनभर समर्पण, त्याग, आणि जबाबदारी

या शब्दांपासून अपरिचित राहणा-या मार्गावर ढकलले आहे. सहजीवनातील आधुनिक सामाजिक क्रांती म्हणून मुखवटा घातलेली लैंगिक हुकूमशाहीची ही नवीन मोहीम विवाह आणि कुटुंब संस्थेचा अर्थच नष्ट करत आहे. 2018 मध्ये 'सहवास आणि बालकल्याण' या नावाने प्रकाशित झालेल्या संशोधनानुसार सहवासातून जन्माला आलेल्या मुलांना गरिबी, असंतोष, भिती आणि असुरक्षिततेचा त्रास होतो.

2) सरकारी नोकरी असलेल्या वरांना प्राधान्य :- भारतातील विवाह संस्थेसमोरील मोठे आव्हान म्हणजे सरकारी नोकरी असलेल्या वरांना प्राधान्य देणे. कुटुंबे अनेकदा सरकारी क्षेत्रात काम करणा-या संभाव्य वरांना प्राधान्य देतात. कारण त्यांच्याकडून मिळणारी आर्थिक सुरक्षितता आणि स्थिरता. या पसंतीमुळे सरकारी नोकरी नसलेल्यांसाठी आव्हाने निर्माण होऊ शकतात. ज्यामध्ये महाराष्ट्राच्या मराठवाडा प्रदेशात वधू शोधण्यासाठी संघर्ष करणारे शेतकरी यांचा समावेश आहे.

3) विवाहाचे वाढते वय:- कायद्याने 18 वर्षांच्या आतील मुलीचे लग्न करण्यास मनाई केलेली आहे. तरीही 14 ते 18 वयोगटातील मुलींचे आणि 21 वर्षे वयाची अट असतानाही 15 ते 20 वर्षे वयोगटातील मुलांचे विवाह महाराष्ट्रात सरसकट केले जातात. कायद्याच्या भाषेत हा बालविवाहच असतो. मात्र वधु-वरांच्या पालकांना तो योग्य वयातला विवाह वाटतो. ग्रामीण भागात हे चित्र असतांना शहरात मात्र त्याच्या नेमके उलटे चित्र आहे. शहरातील मुले आणि मुली यांच्या विवाहाचे वय फारच वाढलेले आहे. ते 25 ते 30 वर्षे झालेले आहे. शहरातील मध्यम वर्गीय तरुणांचा जीवनक्रम ठरलेला असतो. जमेल तेवढे शिक्षण पूर्ण करणे हा त्यांच्या जीवनातला पहिला टप्पा असतो. देशातील कुठलीही पदव्युत्तर पदवी मिळवावयाची म्हटली की दहावी नंतर कमीत कमी 7 वर्षे शिक्षण घ्यावेच लागते. ती 7 वर्षे संपल्यानंतर व्यवसायिक अभ्यासक्रम आणि नंतर नोकरी, ती नोकरी परमनंत होऊन निदान स्वतःचे भाड्याचे घर मिळवावयाचे म्हटले तरी वयाची 28 ते 30 वर्षे जातात. त्यामुळे आता सर्वसाधारणपणे लग्नाचे वय 30 च्या आसपास यायला लागले आहे. असाच क्रम मुलींच्या आयुष्यात घडतो. त्यामुळे त्यांच्याही लग्नाचे वय 25 वर्षांच्या आसपास यायला लागले आहे.

4) आर्थिक असुरक्षितता :- अनेक तरुणांनी लग्न न करण्यामागे आर्थिक असुरक्षितता हे एक महत्वाचे कारण

उदयास आलेले आहे. जवळजवळ 40 टक्के तरुणांनी आर्थिक अस्थिरतेमुळे लग्न करण्यास अनिच्छा व्यक्त केली.

5) महिला आता नोकरीच्या बाजार पेठेत वाढत्या प्रमाणात सहभागी होत आहेत. त्या देखील अनौपचारिक श्रमाचाच एक भाग आहे, तथापि महिला 'बाहेर' काम करत असल्या तरी घरातील त्यांच्या भूमिका आणि जबाबदा-यामध्ये कोणताही बदल होत नाही. परिणामी त्या 'डबल शिफ्ट' मध्ये म्हणजेच घराच्या आत आणि बाहेर दोन्ही ठिकाणी काम करतात. यामुळे विवाहातील तणाव वाढतो. कारण पुरुष घर कामात योगदान देत नाहीत.

6) संयुक्त कुटुंबाचे विभक्त कुटुंबात रूपांतर झाल्यामुळे जोडप्यांना दैनंदिन कामात इतर विशेष एजन्सीवर किंवा मित्र आणि विस्तारित कुटुंबावर अवलंबून राहावे लागते. सध्या मुलांसाठी आणि वृद्धांसाठी डे केअर सेंटर, अॅक्टिव्हिटी क्लासेस, कौन्सिलर्स यांसारख्या विशेष एजन्सी आहेत, जे जोडप्यांना दैनंदिन कामकाज सुरळीतपणे पार पाडण्यास मदत करतात. हे लक्षात घेतले पाहिजे की 24 तास सेवा देणा-या बेबी क्रेचेची संख्या वाढत आहे. ती कॉल सेंटर किंवा बहुराष्ट्रीय कंपन्यांमध्ये शिफ्ट मध्ये काम करणा-या महिलांना प्रतिसाद देते.

7) विवाह टिकवून ठेवण्यात वैवाहिक सल्लागारांची भूमिका वाढत आहे:- पूर्वीच्या पालक आणि नातेवाईक वैवाहिक संकटात महत्वाची भूमिका बजावत असत. परंतु गेल्या तीन दशकांमध्ये विवाहाचे स्वरूप इतके बदलले आहे की त्यांना आधुनिक विवाहाची गुंतागुंत समजत नाही. परिणामी एक विशेष सल्लागाराची आवश्यकता आहे.

निष्कर्ष:-

1. तरुण भारतीयांमधील विवाहांमध्ये घट होत आहे. याकडे लक्ष देण्याची आणि उपाय शोधण्यासाठी बहु आयामी दृष्टिकोनाची आवश्यकता आहे.
2. आंतरजातीय आणि आंतरराज्यीय विवाहांना प्रोत्साहन देणे.
3. लिंग गुणोत्तर सुधारणे.
4. महिलांसाठी लिंग समानता आणि आर्थिक सुरक्षिततेला प्रोत्साहन देणे.
5. पुरुषांच्या मानसिक आरोग्या भोवती चर्चाना प्राधान्य देणे.

6. खुल्या संवाद आणि सामुहिक प्रयत्नांद्वारेच भारतीय समाज विवाहाच्या क्षेत्रात अधिक समावेशक आणि संतुलित समतोलकडे प्रगती करू शकतो.
7. लग्न हा संस्कार आहे.त्यानुसार कायद्यात बसणा-या समाजमान्य पध्दतीने एक सज्जन स्त्री आणि एक सज्जन पुरुष यांच्यात जवळकीचे व लैंगिक नाते, विवाह संस्था संस्कृतीस अनुलक्षून केलेला कायदेशीर करार असतो. विवाह याचा अर्थ विशेष जबाबदारीची जाणीव यापुढे घेणे. हे एक प्रकारचे वचन व सामाजिक बंधन आहे.

समारोप:-

रस्त्यावरील अपघात टाळण्यासाठी जसे तज्ञ ड्रायव्हिंग प्रशिक्षण, व परवाना घेतला जातो. तसेच वैवाहिक जीवनातील अडथळ्यांवर मात करण्यासाठी योग्य संस्काराचे प्रशिक्षण व समुपदेशन घेणे बंधनकारक केले पाहिजे. केवळ वयात आले म्हणून बिघडलेल्या, नाकर्त्या, व्यसनी मुला-मुलींना सुधारण्यासाठी, शरीरसंबंधाची सोय म्हणून लग्न या संस्काराचा दुरुपयोग करू नये. विवाहबाह्य लैंगिक संबंध, हुंडा, एखाद्या विषयावर प्रतिस्पर्ध्यासारखे भांडल्याने नात्यात नकारात्मकता निर्माण होऊ शकते. जी व्यक्ती प्रेमात धन,संपत्ती, पदाचा अभिमान, कधीच दाखवत नाही, आत्मसन्मान जपत सुरक्षित वाटेल असे वातावरण निर्माण करते. त्याचेच नाते दिर्घकाळ टिकते.

संदर्भसूची:-

- ✦ ठाकूर. सुरेंद्र., आणि कनकदंडे, श्वेतांबरी. (2019). सामाजिक संस्था, विद्या बुक्स पब्लिशर्स. औरंगपुरा, औरंगाबाद. पृ.क्रं.14.
- ✦ मराठी विश्वकोष मधील वाळूजकर, त्रि.ना., यांचा विवाहसंस्था हा लेख. पृ.क्रं.22.
- ✦ श्रीनिवास, एम.एन., Social Change in Modern India.
- ✦ बॅनर्जी, चित्रा., Arrange Marriage Story.
- ✦ उंकुले,सुमती., यांचा ebooks:inlibnet.ac.in वरील सामाजिक संस्था म्हणून विवाह
- ✦ बदलते स्वरूप आणि उदयोन्मुख ट्रेंड हा लेख. पृ.क्रं.04.
- ✦ उंकुले, सुमती., यांचा ebooks: inlibnet.ac.inSocP4 /Chapter मधील Marriage as a Social Institution changing nature and emerging trends मधील समकालीन
- ✦ पाल, अहोना. यांचा भारतातील समलिंगी विवाहाचे प्रश्न आणि आव्हाने हा blog.ipleaders.in वरील दिनांक 9 मार्च 2017 चा लेख.
- ✦ कौर,रवींद्र. आणि पालखीवाला, रजनी (संपादित). 2013. दक्षिण आशियात विवाह:जागतिकीकरणाच्या जगात संकल्पना बदलणे,पध्दती बदलणे. ओरिएंट ब्लॅकस्वान, नवी दिल्ली.
- ✦ सारस्वत,ऋतू., समाजभान: विवाह आणि कुटुंब संस्थेला धोका, दिनांक 5 फेब्रुवारी,2023 रोजी, 8:53 A.M. वाजता पब्लिश झालेला, दै. पुढारी ई पेपर मधील लेख.प.क्रं.3,4.